سەرهەڵدانی بیروباوەڕی شورات وئەوهۆیانەی بوونەهۆی هاتنەکایەوەی

مصلح جەلالی

دەرکەوتنی «شراة»و ئەو هۆیانەی کە بوونە ئەنجامی پەیدابوونی . میژووناس و زمانزانە کۆن و تازەکان لەوەدا جیاوازن کە «شراة» یان بە خەوارج لەقەڵەمداوە ، چونکە وشەی خەوارج وا دانراوە کە بەو کەسانە بڵێن کە لەگەڵ علی کوڕی ئەبو طالب دا بوون و لایەنی معاویەیان لە ناکۆکی یەکەدا نەگرت و دوایی کە مەسەلەی (تحکیم) هاتە پێشیێو کە علی بە (تحکیم) قایل بوو وازیان لەویش هێناو لەگەڵیا نەمانەوە . ئەمانە وەك خەوارجیان پێ ئەڵێن پێشیان ئەڵێن (حروریە) و ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ (حرورانی) نزیك کوفە (١) . بەلام راستی یەکەی ئەوەی بۆی بچین ئەمانە هەردوای جیابوونەوەیان لە علی ناوی خۆیان ناوە (شراة) ئەمەش بە پێی ئەوەی کە باوەڕیان هەر ئەوە بووە بەم دنیایەی کە تیا ئەژین ئەوەو دنیایان کڕیوە ، یاخود خۆیان لە ڕێگەی خوادا فرۆشتووە . جا هەر وەکو دوزی (٢) بۆی چووەو پشتی بە قسەی یەکێ لەسەردارەکانی ئەم کۆمەڵە بەستووە کە ناوی (عبد اللە ی کوڕی وهبی راسبی یە کە ئەڵێ : (ئێمەیان لەو شوێنانەوە کە زۆردارو ستەمکاری تیادا

نیشتوون بەم ناوەوە کە وایان بە باش زانیوەو بەم ئەحکامە نارەوایەوە ئیمەیان گواستەوە بۆ هەندیّ لەم شارانە [٣] . دوورنیە کە ئەمانە ناوی خەوارجیان لیّنرابیّ . جا منیش لەبەر ئەوەی کە وشەی (شراة) گەلیّ نزیکترە لەو وشانەی کە دراوەتە پالّیان هەر بە (شراة) ناوم بردنو وەنەبیّ ئەمەشیان دەسکردی خۆم بیّ ، شارستانی ئەم لایەنە وا روون ئەکاتەوە : (ئەوانەی کە لایەنی ئەو ئیمامە رەوایەیان نەگرتایە کە کو/مەلّەکە لەسەری ریّکەوتبوونو هەلّیان بژاردووە پیّیان ئەوتن خەوارج) . هەروەها بەو کەسانەشیان هەر ئەوت خەوارج یان (شراة) کە ملیان بۆ کارو دەسەلاّتی ئەو دەسەلاّتدارانەی ئەو دەمە کەچ نەئەکرد .

بیّگومان ئەم ملکەچ نەکردنە سەردەمی سەحابەکانو خەلیفەکانی راشیدنیشی گرتۆتەوە [٤] .

بە پیّی ئەو فەرموودەیەی خوا کە ئەفەرمویّ (ومن یجاهد في سبیل الله یجد مراغماً وسعه ، ومن یخرج من بیته مهاجراً الی الله ورسوله ثم یدرکه الموت فقد وقع اجره علی الله وکان الله غفوراً رحیماً) [٥] . لەم رووەوە گوایە ئەمانە لەریّ خوا چوونەتە دەریّ ناویان نا (خارجی)و دلّرەقانە لەگەلّیان ئەجوولاّنەوەو لەمانەش ئەو میّژوو نووسانە بوون کۆنو نویّ لەبەر دلّی کاربەدەستان سەردەمیان لەخەلّکی لادەرو لە ئاین لادەریان بیّ بەزەیانە داوەتە پالّیانو ئەم کارەش ئیمە هەر بۆ لایەنە راستیەکە ئەچین کە ئەو ناونرانەی (شراة) بە خوارج نەژادی دەمارگیری و دورکەوتنەوەی لەراستی تەواو تیّدایەو بەشە راستەکە دەرنەخراوە چوونکە ئەمانەی کە ناویان لیّنراوە لەریّگەی خوا لادەر بە پیّچەوانەوە ئەمانە وا ناسراون کە شەویان بە نویّژ کردنی هەمیشەوە رۆژکردۆتەوەو ، تەختی ناوچەوانیان لەبەر نویّژکردن سافو نوورانی بووە .

هەروەها ئەمانەی کە (شراة) ن بەرامبەر بە خەلافەتو کاربەدەستانی سەردەمەکانیان حزبیّکی سیاسی شۆرشگیّری موسولّمان بوو ، (را)ی دیموکراتیانەو کۆماری بووەو مەسەلەی خەلافەتیشی بەلاوە وابووە کە خەلّکی لە خوا پەرستیو کرداری موسولّمانی رۆژانە دوور نەخاتەوەو هەموو موسولّمانیّك مافی ئەوەی هەیە گە خەلافەت بپرسیّتەوەو ئەم ئایەتەشیان (ان اکرمکم الله اتقاکم) دوویات ئەکردەوە .

(شراة)ەکان بەوکەسانە ناسران کە لەجەنگی (صفین)دا لەسەر ئەوەی کەرایان وابوو (تحکیم) هەر بۆ خوایەو علیش بەم ناوبژی کردنە قایلبوو لە علی جیابوونەوەو وەك کەرتیّکی خاوەن بیروباوەری چەسپاوی ئەوتۆی هەبوو هیچ دەربەست نەبوو لە ریّگەیدا قوربانی بدات .

رمزیە عبد الوهاب الخیرو لە نووسینەکەیدا بەناوی (بەریّوەبردنی عیراق لەسەردەمی زیاد) دا ئەلیّ : (شراة)ەکان بە خاوەنی بەرنامەی سیاسی دیموکراتی ناسراون . دروشمەکانیان گیانی جۆش (حماس)ی ئاینی دەستی بەسەردا گرتبوونو بەهیچ جۆریّ دەستبەرداری دادوەری نەبوونو لیّیان لانەداوەو هادی العلویش ئەمە دوویات ئەکاتەوەو دوکتور عزمی الصالحی بنەو بنەچەی ئەم بیروباوەرەی (شراة) ئەگەریّنیّتەوە بۆ سەردەمیّکی زۆر پیّش جەنگی (صفین)و دەستنیشانکردنی ئەمەش لەو بەرەنگار وەستانەو کردارانەیاندا دەرئەکەویّ کە سەردەمی پیّغەمبەر (د.خ)و سەردەمی خەلیفەکان بوویانە بە (تایبەتی پیّش ئەوەی کوفە بگیریّ)و لە سەردەمی عثماندا بەتەواوەتی شیّوەی شۆرشی وەرگرتو ئەوەبوو بە کوشتنی عثمان دوایی هات [٦] .

لەناو ریزەکانی (شراة)دا ئەوانەی بەشداری کوشتنی عثمانی کردبوو هەبوون ، ئەوانەبوون کە مەسەلەی (تحکیم)یان بەجۆرە ریّکەوتنیّ لە قەلّەم ئەدا زیان بەسەربەستیان بگەیەنیّ ، لەبەر ئەوە پەسەندیان نەکردوو بەتوندی دژی وەستان . لەلایەکی تریشەوە لایان وابوو پەسەندکردنی (تحکیم) لەگەلّ معاویەدا مەترسی هەیەو هەرەشەیە کە لەو بیروباوەریان کە قوربانیان لەریّدا ئەداو پاشانیش چوّنی بۆ چووبون (تحکیم)و ئەوشتانەی دوابەدوای ئەو کران هەموو وا هاتنە دی . بەلاّم ئەو کارانەی کە ئەنجامی کۆمەلّیّ پەشیّوی هاتبوونە کایە دەریانخست کە بیروباوەری شراة یاخود ئەو بیروباوەرەی لەبیروباوەری ئەوانەوە نزیکە زۆر کەس بوویانە ، بەتایبەتی ئەوانەی لە ناو مهاجرەکاندا قورئان خویّنو پاكو خوا پەرست بوونو لەبەر ئەوەش کە خواستی هەموو موسولّمانیّك یان بەشیّکیان یەکسانیو دادوەری بووەو ئەمانیش کە بیروباوەریان وابوویو شتیّکیان نەهیّنابیّ کە دوربیّ لە ئامانجی موسولّمانیّتی و نەریتی عەرەب کە تیّکەلّ دیموکراتو یەکسانی بکەن لەبەر ئەوە دەستەیەکی سەرلیّشیّواو نەبوون .

دوکتۆر صالحی سەبارەت بەشوراتەکان پیّمان ئەلیّ : کاتی بەرهەلّستکاری کردن کە لەلای کەسانەوە بەرامبەر بەعثمان و علی ئەکرا . . ئەم بەرهەلّستکاریە لەو هۆیانە بوون کە بوونە هۆی ئەوەی ئەم حیزبە دروست بیّ ، هەروەها ئەو بەرهەلّستانەی کە پیّشی ئەو سەردەمە واتە سەردەمی پیّغەمبەر (د.خ) روویان داوەو بوون ئیمە لیّرەدا لیّی ئەدویّین ئەگەرچی میّژوو نووسەکان پەنجەیان بۆ کیّشابیّ یان رانەکیّشابیّ کە ئەو بەرهەلّستکاریانە پەیوەندیان بە (شراة) ەکانەوە بووە یان نەء .

ئەوەشی لەم رووەوە یەکەم شت گیّرابیّتەوەو زۆریش

بایەخداربێ : ئەورووداوەیە کە مێژوو نووسەکان هەمە جۆرە کەم یان زیاد یاخود جیاوازن لەبارەیەوە ، ئەویش ناوی ئەو پیاوەیە کە ئەمرووداوە پەیوەندی پێوە هەیە :

جا وەك دکتور صالحی ئەیگێڕێتەوە رووداوەکە بەم جۆرەیە : پیاوێك ئەچێتە لای پێغەمبەر (د.خ) ئەو دەمە پێغەمبەر دەسکەوتی جەنگی (حنین)ی دابەش ئەکرد : پیاوەکە وتی : ئەی محمد من ئەمرۆ رەفتارەکانی تۆم بەچاوی خۆم دی . پێغەمبەر (د.خ) وتی : بەڵێ فەرموو چۆنت بینین؟ پیاوەکە وتی :

دادوەریانە بەشت نەکرد ، پێغەمبەر (د.خ) بە تووڕەییەوە وتی : هەی کابرا : ئەگەر دادوەری لای من دەست نەکەوێ ئەی ئەبێ لای کێ دەست بکەوێ؟ عمری کوری خطاب وتی : ئەی پێغەمبەری خوا ئەبێ ئەم کابرایە هەر بکوژم ، پێغەمبەر وتی : نەخێر لێی گەرێ ئەمە ئەبێتە خاوەنی کۆمەڵ ، هەروەك تیرێك لە کەوانەوە دەرچێ ئەمانیش دەچنە قولاپی ئاینەوە تاوەکو تیایدا دەرچن .

لە گێرانەوەیەکی تردا وا گێڕراوەتەوە :

نەتەوەیەك لەپشتی ئەم پیاوەوە پەیدا ئەبێ فەرموودەکانی خوا ئەوەندە بەساردی ئەخوێننەوە ناگاتە گەرویان ، هەروەك تیرێك چۆن لە کەوان دەرئەپەرێ وا گورج لە ئاین ئەچنە دەرێ . لە گێرانەوەیەکی تردا وایە : ئەم کابرایە هاورێی هەیە نەپێی خۆشە یەکێکتان نوێژ لەتەنیشتیەوە بکات و نە رۆژو لەگەڵ رۆژیاندا بگرێ و قورئانیش وا ئەخوێننەوە لەگەروویان سەرناکەوێ . گێرانەوەیەکی تریش ئەڵێ : ئەوەی کە لەپشت ئەم بەرهەڵستکارەوە پەیدا ئەبێ ، پیاوێکە پەنجەتوتەی کۆڵە ، وەك مەمکی ئافرەت وایەو وەك سمێڵی پشیلەش مووی پێوەیە . [٧]

دوکتۆر صالحی ئەم گێڕانەوانەی پوخت کردوونەتەوەو لەگەڵ واقیعی ئەو دۆخەی کە (شراة)ی تیدابووە بەراوردیان ئەکات و ئەڵێ : هەرچۆنێك بێ ئەمکارەی کە ئەوپیاوە کردوویەتی بەرهەڵستکاری کردنی پێغەمبەر (د.خ) بووەو ئەمەش ئەوپەری توندگرتنی لایەنە ئاینیەکەی و هیچ بەستێك رایناگرێ کە خۆی نموونەیەکی گیانی خۆبەتی و نموونەی ساکاری دەوارنشینێك دەرئەبرێ . ئەمە لەلایەك لەلایەکی ترەوە گیانپاکی و رەوشت بەرزی و باوەرکردنە بە دەمەتەقێ و بەرهەڵستکاری کردنی پێغەمبەر (د.خ) کە ئەیتوانی ئازاری ئەو کابرایە بدات کە بەرهەڵستی کردووە . ئەمەش ئەگەرێتەوە بۆ ئەو باوەرە قایم و ساکاریەی ئەو پیاوە بوویەتی کە وەك خۆی بۆی چووەو باوەری پێی هەیە رێگەی بەرهەڵستکاری لێنەگرن . ئیتردوای ئەوە دەربەستی ئەوە نەبێ بەرهەڵستی لێکراو کێ بێ . دوابەدوای ئەمە دووکتۆر صالحی روونی کردۆتەوە ئەم پیاوە بیروباوەری (شراة) بەراسترین شێوە دەربریوەو (شراة)ەکان ناوبانگیان بەوە دەرکردووە کە قسە هەرگیز ناشارنەوەو بەرامبەر بە لێپرسینەوەی سەردارەکانیان جا ئەو سەردارە چەند پایەدار بووبێ دلێرانە درکاندوویانەو دوکتور دەربارەی ئەو پیاوەش وا ئەڵێ : ئەوەی سەبارەت بەم پیاوە گێڕراوەتەوە جیاوازیان لەگەڵ یەك زۆرە چونکە (دەمێ بەناوی خنیصرە و جارێ بەناوی حنیصرەو لایەك بەناوی عمروی تەمیمی و کەرەتی بەناوی حرقوصی کوری زهیرەوە ناسراوەو (ئەمەی ئەم دواییەشیان سەردارێکی شوراتەکان بووەو چوارەم مەمكدار بوو پێنجەم مەمك داریان نافع بوو) . واش گێڕراوەتەوە کە خویصرە حرقوصی دەست خالاوی بووە ، هەندێك گێرانەوەش ئەم دوو پیاوە بەیەك کەس دا ئەنێن و ناوی (حرقوصی کوری زهیری خویصرەی تەمیمی) لێ ئەنین . ئەمانەش خۆ ئەگەر کەمێکیشی راست بێ ، یاخود هەموویان راست بن . ئەوە دەرئەخەن کە حرقوصی کوری زهیری (شراة)ی یەکەم کەس بووە بەرهەڵستی پێغەمبەر (د.خ) کردووە . بەلام هەندێ گێرانەوە لەمانە جیاوازن و حرقوصیان کردووە بەو پیاوە نیشانەدارەی کە لە پشتی پیاوە بەرهەڵستکارەکەوە پەیدابووە .

لە نووسینی (الملل) دا دەربارەی ئەم کابرایە وا ئەدوێ : یەکەمیان خونیصرە (پەنجە توتەی کۆل) بووەو دووەمیان مەمكدار بووە[٨] ئەم گێرانەوەیشیان داوەتە پاڵ علی و وایان گێڕاوەتەوە : پێش دەرکەوتنی (شراة) بەلایەنگیرانی خۆی وتووە (کۆمەڵێك پەیدا ئەبن ملکەچ نابن ، چۆن تیر لەکەوان دەرئەچێ ئەوانەش لە ئاین وا دەرئەپەرن و نیشانەشیان پەنجەتوتەی کۆڵە ، هەروەها گەلێ جاریش ئەوەی لێبیستراوە کە حرقوصی نموونەی یاخی بوونە ، لەشەری هرمزاندا عمر ناردی شەری لەگەڵ عزوان کردوو شکاندی ، ئینجا بەشداری گرتنی بازاری ئەهوازیشی کرد خۆی بەرێوەی ئەبرد ، یەکێکیش بوو لەوانەی کە سیاسەتی عثمانیان بە دڵ نەبوو شۆرشیان دژی بەرپا کرد .

یەکێك بوو لەوانەش کە نوێنەری بصرە بوون و چووە مەدینەو بە ئاشکرا نارەزایی خۆی و دەستەکەی بەرامبەر بە سیاسەتی عثمان دەربری .

وا دەرئەکەوێ لە ناو کۆمەڵەکەشیدا پایەیەکی باشی بووبێ ، چونکە کە عائشە هاتە بصرەو داوای خوێنی عثمانی ئەکرد ئەم پیاوە لەو شەش هەزار کەسەی لە گەڵیدا بوون رێی نەدایە کێکیان لایەنگیری عائشە بگرن و لەگەڵ ئەحنەفی کوری قیس دا جیابوونەوەو بەشداری شەری جمل یان نەکرد ، بەلام لەشەری صفین دا لەناو

سوپ‌کەی علی‌دا یەکێك بوو لەو پیاوە دەرکەوتوانەی لەسەر مەسەلەی ناوبڕی کردن دوای ئەوەی کە لەسەری زۆر کۆڵانەوە جیا بووەوەو علی بە هەڵە داناو پێ‌ی وت کە تۆبە بکات ، بەڵام کە علی ناوبڕی کردنی پەسند کرد ئەم بووە یەکێك لە پیاوە ناودارو سەردارەکانی (شوارە)و لەنەهرەوان شەری دژی علی کردوو کوژراو علی لەناو کوژراوەکاندا گەڕاوە تا دۆزیوێتەوە کاتێ کە بە کوژراوی دۆزیەوە ئەڵێن کە مژدەی کوژرانەکەی بەخەڵکەکە داوەو کەوتۆتە کڕنۆش بردن بۆ خواوو وتویە ئەوەی وتم راست دەرچوو درۆ نەبوو .[٩]

وەك تێبینی ئەکرێ ئەو سەرچاوانەی کە (شوراە) خۆیان هەیانە پایەی حرقوس وزۆر بەرز ئەکەونەوەو ئەو قسانە ئەگێڕنەوە کە ستایشی ئەکەن . لە زمانی پێغەمبەرەوە (د .خ) گێڕراوەتەوە کە وتویەتی : پاش سێ رۆژ ئەو کەسەی پێش هەموو کەسێ واتە یەکەم کەس لەو دەرگایە بۆ لاتان هاتە ژورێ بەهەشتی‌یە . . هەموو رۆژێ یەکەم کەس حرقوصی لەودەرگایەوە چۆتە ژورێ بۆلایان . . لە گێرانەوەکانی (شراة) خۆیاندا وتراوە کەحرقوصی بەدەستی خۆی دانیالی حەکیمی ناشتووەو ، دانیالیش هەمیشە داوای لە خوا کردووە کە بە دەستی پیاوێکی چاك بنێژرێ‌و پیاوەکە بەهەشتی بێ‌و ئەمەش چۆن بوو : وەکو ئەشی گێڕنەوە تەرمەکەی دانیال لای دانیشتووە گومڕاکان بووەو نەیانناشتووەو بۆ نوێژە بەبارانی ئەیانبرد : کاتێ کە ابوموسی‌ی اشعری فەتحی شوشی کرد بینی تەرمەکەی دانیال لە تەختە گیراوەو نەنێژراوە ئەویش لەم بارەیەوە بۆ عمری نووسی کە شتێکی واهیە ، عمریش نامەیەکی بۆ نارد کە ئەبێ بە نهێنی بێ‌نێژرێ‌و کەس نەزانێ‌و بۆ ئەم کارەش حرقوصی لەگەڵ کاغەزەکەدا نارد بوو رایسپاردبوو کە ئەبێ حرقوصی بینێژێ ، حرقوصیش لەسەر راسپاردەکەی عمر . . بەپێ‌ی شەرعی موسوڵمانان چی‌پێویست بوو کردی‌و پارچە پەڕۆیەکی دۆزیەوەو تێوەی پێچاو ناشتی .

ئەم گێڕراوانەی (شراة) بەرامبەر بە سەردارێکی گەورەی (شراة) کە بەیەکێ لە دامەزینەرانی سەرەتای (شراة) دائەنرێ شتێکی داتاشراوەو دیاردەیەکی درووست کراوە لەبەر ئەوە ئەبێ بە وریایەوە وەربگیرێ‌و ئەوەشی بەرەامبەر بە دانیالی حکیم وتراوە بەراست نەزانرێ‌و هەروەها ئەو سەرچاوە مێژوویانەی کەوا بێ‌لایەن بوون‌و بەلای هیچ دەستەیەکدا لایان نەداوە پەنجەیان بۆ ئەم مەسەلەیە رانەکێشاوە .

دوکتور عزمی الصالحی : گەلێ بەرهەڵستکاری باس ئەکات کە لە سەردەمی پێغەمبەر (د . خ) وویان داوەو هۆکانیشی ئەگەڕێنێتەوە بۆ دابەش‌کردنی زەوی و زارو دەسکەوت .

چوونکە ئەو بڕوای تەواوکردنەی بەراستی‌و دادوەری‌و یەکسانی‌یەی مووسوڵمانان توند دەستیان پێوەگرتبوو کە ئەبوو لێیان لانەدرێ هەر ئەمانەش بووە پاڵی بەهەندێکیانەوە ناوە کە ئەو هەڵویستەیان هەبێ ، کە ئەویش ئەوپەری توندوتیژی گرتنە بەرامبەر ئەوەی کە لە وبارەیە کەم‌وکورتی بکەن‌و ئەم‌کارەش بارستیەیەك ساکاری‌و خاکێتی‌بووە . (پێغەمبەر جارێکیان ئەیەوێ کە هیچ لەکەیەك لە دڵی هەندێك لەپیاو ، ماقوڵانی قورەیشدا نەهێڵێ سەد حوشتر بە ابوسفیان‌و سەد حوشتر بە معاویەو پەنجا حوشتر بە (سهمی)و دە حوشتر بە عباسی کوری مرداسی سلمی‌د)ا) . عباس لەم دە حوشترەك کەمە رقی هەڵساو سەرزەنشتی پێغەمبەری (د .خ) کردو[١٠] شیعرێکی خوێندەوە (شیعرەکەش لە شوێنێکی تردا باس ئەکەین) .

پێغەمبەر (د .خ)وتی : دەمی ئەم‌کابرایەم لێ‌مەکەنەوە بچن بزانن چی ئەوێ بیدەنێ . ئەوەندەیان دایە قایل بوو .

وەك دەرئەکەوێ پێغەمبەر (د .خ) بۆیە ئەم کارەی کرد دڵیان پاك بکاتەوەو انصارەکان بۆ پتەوکردنی ئاینی موسوڵمانان بەتایبەتی لەسەرەتادا زیاتر رابکێشی‌و مەبەستی لەمەدا هۆزگەرێتی‌و دەمارگیری نەبوو چونکە ئەو هۆزانەی کە بەخشش‌ەکەی پێغەمبەریان (د .خ) بەرکەوت زۆریان دەمارگیرو هۆزگەرێتی‌یان ئەکرد .

هەروەها ئەڵێ : پاش ئەوەی کە دەسکەوتی شەری حنین بەش‌کرا پیاوێك بە پێغەمبەری (د .خ)وت : ئەم دابەش‌کردنەت دابەش‌کردنێکی دادوەرانەو راست نەبوو . ئەمەیان بۆ پێغەمبەر گێرایەو وتیان ئەم کابرایە وای وتووە ، پێغەمبەر (د .خ) دەمووچاوی تێك‌ئەچی‌و ئەڵێ : رەحمەتی خوا لە مووسی بێت لەمە زیاتر ئازاریان‌دا بەڵام دانی بەخۆیدا گرت .

لە (الصحيحين)وا وتراوە : دوای ئەوەی کە دەسکەوتی شەری حنین دابەش کرا یەکێ لە انصارەکان وتوویەتی : شمشێرەکانمان ئیساش خوێنی ئەوانەی لێ‌ئەتکێ کە لەم شەرەدا دوژمنمان بوون ، ئەبێ خوا چۆن قبولێ بکات بەشی قورەیشی‌یەکان ئاوا بدات‌و بەشی ئێمە نەدات ، هەروەها وتووشیانە ، بۆ تەنگانە ئێمە بانگ ئەکرێین‌وکەچی دەسکەوتەکەش بەخەڵکی تر ئەدرێ .

دیسانەوە ئەشڵێ : کاتێ پێغەمبەر (د .خ) خەریکە دەسکەوتی خەیبەر دابەش ئەکات‌و ئەیدا بەوانە کە حربیەیان دیبوو پیاوێکی رەشی بەرگ سپی هاتە بەردەمی پێغەمبەرو (د .خ)وتی : ئەمڕۆ دادوەر نەبووی پێغەمبەر (د .خ) بەجۆرێ توورەبوو بە ئاشکرا لەدەم‌و چاویا دیاربوو و عمری کوری خطاب وتی : شەرت بێ ئەی پێغەمبەر ئەبێ بیکوژم پێغەمبەر (د .خ) وتی : ئەگەر بیکوژی خۆی‌و

کۆمەڵەکەی ناوبانگ پەیدا ئەکەن . هەروەها بە جۆرێکی تریش ئەیگێڕنەوە کە پێغەمبەر (د.خ) وتوویە : من دادوەرنەبم ئەی کێ دادوەرە ؟ فرمانیشی داوە بە ابوبکر کە بیکوژێ ، ابو بکر چوو بیکوژێ بەلام گەڕایەوەو بە (پێغەمبەر)ی وت : ئەی پێغەمبەری خوا خوا ئاگای لێ‌بە بویە نەمکوشت ئەبینم سووارە بوو . ئینجا بە عمری وت بچۆبیکوژە عمریش چوو گەڕایەوەو نەیکوشت‌و وتی : ئەی پێغەمبەری خوا خوا ئاگای لێ‌بە بینم لە کڕنووشی نوێژکردندایە . ئینجا بە علی وت بچۆ بیکوژە ، ئەویش رۆشت وگەڕایەوەو وتی : خوا ئاگادارە نەمبینی ، پێغەمبەر (د.خ) وتی : ئەگەر ئەم پیاوە چارەنووسی کوشتن بوایە لەبەر دەمی خوادا دو کەسیان لەیەکتر جیاواز ئەبوون .

سەرچاوەیەکی تر(١١) ئەڵێت : ئەو پیاووی کە بەرهەڵستی پێغەمبەر (د.خ)ی کرد ، سروشتی شێوابوو ، چاوی بەقوولا چووبوو ، ناوچەوانی قۆقز بووە بە پێغەمبەری (د.خ) وتووە : ئەودابەش‌کردنەی کە ئەمرۆ بینیم لێت خوا پێی خۆش نیە . پێغەمبەر (د.خ) بەجۆرێ توورەبووە سووربۆتەوەو وتی : خوای گەورە لەناو هەموو دانیشتوانی سەرزەویدا لەمن دڵنیایەو کەچی ئێوە دڵنیانین لێم .

عمر وتی : لێم‌گەڕێ با بیکوژم . پێغەمبەر وتی : لە پشتی ئەمەوە کەسانێك پەیدا ئەبن چۆن تیرێك لە کەوان دەرئەپەرێ ئەمانیش وا دەرئەچن :(١٢)

لەم گێڕاوانە هەمەجۆرەی سەبارەت بەم بەرهەڵستکارانەی بەرهەڵستی پێغەمبەریان (د.خ) کردووە دوکتور الصالحی وای بۆ دورکەوتووە کە ئەم جۆرە کەسانە بەردی بناغەی ئەو (شراة) تانەن کەبە ئاشکراو بێ ئەوەی گوێ بەهیچ سزایەك بدەن لەسەر کەمترین هەڵە کە سەرکردەکانیان بیکەن بێ‌سڵ بە سەرکردەکانیان بڵێن کە بۆ ئەم هەڵەیەی کردووە .

مەبەستیش لە هێنانەوەی ئەمانەش گشت ئەوەیە کە حزبی (شراة) ئەو حزبە نەبووە کە کەسانی هەمە جۆر بیرو باوەڕدار یاخود بۆ یەك مەبەست نەچوو لەیەك نەچووی تێدا بووبێ‌و دەست‌کردی شەڕی صفین‌و مەسەلەی ناوبژی کردن نەبوو و جا هەر وەك لەوەوپێش لەپیاوانی سەرەتای ئەم حیزبە دواین ئەم حزبە لە مەسەلەی ناوبژی‌کردنەکەدا رەگی نەپچڕاوەو بگرە بۆ زۆر لەوە کۆنتریش رەگی خۆی داکوتاوە .

پاشان هەر وەك دەرکەوتووە کۆمەڵێك هۆ بوونەتە پێکهێنانی ئەو حزبەو شێوازی پەیوەندی کردنی لێك‌نەپچڕانی‌یان بۆ درووست بکات‌و یەکێتی‌و خواست‌و مەبەستیان پێ پەیدا بکات‌و کە سیفاتی چاکەکاری‌و ئەوپەری خواپەرستیان بداتێ‌و لە کەسانی تر جیایان کاتەوە گیانی یاخی بوون‌و شۆڕش‌و راست‌گۆیی‌و کە ئیمانێکی تەواو لە کاکڵی ساکاری دەوارنشینیدا درووستی ئەکات بکەن بە بەریاو ئەیگەڕێننەوە پێش جەنگی صفین . ئەم هۆیانە بوونە هۆی درووست‌بوونی ئەو حزبە ئەمەش پێش جەنگی صفین لە حرقوصی زهیرو عبدالله کوری کواءو سعری کوری فدکی‌و کەسانی تردا دەرئەکەوێ کە دەربەدەر کرانو دوورخرانەوەو لەدوای جەنگی صفینیش لە جیابوونەوەی چەند جارەو ناکۆکی چەند بارە کراویاندا دەرکەوتوترین سیفاتی پیاوانی ئەم حزبە ئازایەتیانەو بەو چاوە روانینە مردنە کەوا رزگاربوونەو سەرفرازی‌یە .

هەروەها ئەم شتانە ئەوەمان بۆ دەرئەخەن رەگ‌داکوتانی ئەم حزبە ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی غەزاکردن‌و دابەش کردنی ئەو شتانەی کە لەو غەزایانە دەست‌کەوتووە .

بەتایبە ئەو کارانەی کە لە کوفەدا روویاندا دوکتۆر صالحی (١٣) لە مێژوو نووسە کۆنەکان باشتری بۆ چووەو ئەڵێ :

سەرهەڵدانی ئەو حزبە بێ ئەو پێشەکیانە نابێ کە رێگەی دروست بوونیان بۆ تەخت کرد ، شتی زۆریشیان ناوە بە خویصرەدارەوە کە راست نیە ، بۆ ئەوەشی بەڵگەی بوونی ئەو حزبە بەدەستەوە بدەن ئەمەشیان وتووە : لەپشتی ئەو پیاوەوە کۆمەڵێك پەیدا ئەبێ فەرموودەی خوا بەساردی ئەخوێننەوە .

مامۆستا احمد امین(١٤) دووبارە ئەمیش ئەڵێت : شتێکی نهێنی لەو قسە زۆرانەدا ئەبینین کە وێژوو مێژوویان بە سەرزەنشت کردنی (شراة) پێ پڕکرانەتەوە ، وا دەرئەکەوێ شراة بوویێتە بنیشتە خۆشەی سەر زمانیان‌و نموونەیەك بۆ ئەم مەسەلەیە ئەهێنێتەوەو ئەڵێ : مهلب کوری ابی صفرە هەمیشە سەرزەنشتی کردوون‌و ناوو ناتۆرەی لێناون . ئەمەشی بۆ ئەوە ئەکرد چەند بتوانی (شراة) لاواز بکات‌و بەم جۆرە شتانە بیاتشکێنێ‌و خەڵکی بەلای خۆیدا دابتاشێت .

مهلب ئەوەندە درۆو دەلەسی کردبوو ، لەیەزد ئەگەر بە گەرەکێکدا برۆشتایە ئەیانوت : رۆشت درۆ بکات .

خوشکە رمزیە عبدالوهاب خیرۆ (باوەڕی ئەو پیاوەی کە بەرهەڵستی پێغەمبەری (د.خ) کرد لە مەسەلەی دابەش‌کردنی دەس‌کەوتی جەنگا بە باوەڕی (شراة)ی لەقەڵەم ئەداو ئەو باوەڕەیە کە موسوڵمانان هەیانەو پەیوەندی بە کەسەوە نیە ، ئەو باوەڕەیە کە دادوەری ئەبێ بێ‌کەم‌و کورتی بکرێ‌و ئیمامیش یاخود با پێغەمبەرێش بێ بە پێی دۆخ دەسکاری ئەو دادوەری‌یە نەکات بەگیانی ئەوراستیەی کە هەیەتی‌و هێز بتوانێ پێی لەق کات رای خۆی

دەرئەبرێ) بەڵام ئایا ئەم پیاوە دامەزرێنەری کۆمەڵی (شراة) بووە ؟

خوشکە رمزیە خیرو وەڵامی ئەم پرسیارە ئەداتەوەو ئەڵێ : ناتوانین بڵێین ئەم پیاوە دامەزرێنەری (شراة) بێ ، چونکە هیچ سەرچاوەیەکی وامان بەدەستەوە نیە بتوانین پشتی پێ بەستین‌و تەنیا ئەوە ئەتوانین بڵێین ئەم پیاوە باوکێکی رۆحی کۆمەڵێك بوو کە لەپاشاندا بوونە (شراة) .(١٥)

هەروەها بەم جۆرە خوشکی ناوبراو لە مەسەلەکە کۆڵیوەتەوە . وەکو دیاردەیەك هەموو باوەڕێك یاخود بیرێکی نوێ کەدێتە کایەوە باوەڕ پێ هێنەرو بەرهەڵستکاریان ئەبێ . یاخود هەر ئەو باوەڕ هێنەرانە بەو باوەڕو بەو بیرە ئەبنە دوو دەستە ، دەستەیەکیان بە قەدەر تاڵە موویەك لەبیرو باوەڕەکە لانادەن‌و رەخنە لە گەورەترین کەس ئەگرن‌و دەستەکەی تریشیان باوەڕی خۆیان ئەبەستن بە گەورەیەکەوەو لەبەر ئەوکەسە باوەڕەکە ئەپەرستێ ، لەمانەش ، شیعەکان باوەڕیان بە گەورەکەوە بەست‌و باوەڕو گەورەکەیان پێکەوە ئەپەرست . هەروەها چۆن ئەوانەی کە باوەڕیان بە مەسەلەی علی هەبوو شیعە نەبوون ئەوانەشی کە باوەڕیان وابوو ئەبێ باوەڕ بە گەورەوە نەبەسترێت هەموویان (شراة) نەبوون .

جا کاتێ کە نرخی سەر بەستی بیرو رەخنە گری‌و ئازایەتی پێش موسوڵمانێتی‌و سەرەتای دەرکەوتنی موسوڵمانێتی لەناو عەرەبدا بووبێ مەرج نیە ئەو پیاوە (شراة) بووبێ .

بەڵام ئەبێ لەوەش وردبینەوە ئەو پێزەی کە خاکی عەرەب بوویەتی گومانی تێدا نیە کەشێکی گونجاوبووە بۆ گەشە سەندنی گیانی (شراة) و بیروباوەڕو سیاسەتیان ئەگەرچی لەم رووەشەو پاش ماوەیەك لایەنی ئەوپەریان گرت . .

هەروەها بەراستی بۆ ئەم مەسەلەیە ئەچێت‌و لای وایە : واتە مەسەلەی (شراة) لەو ساتەوە دەست پێ ئەکات ناکۆکی لەسەر خەلافەت پەیدابوو ، واتە سەرەتای موسوڵمانێتی‌و ئەوەشی کە بە چاکی ئەمە روون بکاتەوە کۆبوونەوەی ئەو دوو سووپایەبوو بەرامبەر یەکتری کە دوای مردنی پێغەمبەر (د .خ) لێی بێ لەسەر خەلافەت کرا ، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ هۆی تر هەبوون کە هەم کارەکەیان پێش ئەخست‌و هەم کۆسپیشیان ئەخستە رێ ، لەم هۆیانەش مەسەلەی کوشتنی عثمان بوو بەڵام هۆی سەرەکی کەمەسەلەی دارایی بوو نەهاتە دی .(١٦)

موسوڵمانەکان ئەوانە کە لە وڵاتە دوورەکاندا وەك عیراق غەزایان لەرێی خوادا ئەکرد بۆیان دەرکەوتبوو زانیبویان (قورەیشی یەکان چ سامان‌و دارای یەکیان دەسگیر بووە لەبەر ئەوەشی کە مەسەلەی تیرەگەرێتی لە نێواندا هەبووە .. ناکۆکی نێوان معزو ربیعه) بەتەواوی بێزاربوون .

ئەمە لەلایەك لەلایەکی تر دابەش کردنی ناوچەش هەبوو خەلافەت کە لە رووی ئابووری‌و سیاسیەوە گەیشتبووە ئەوپەری پێگەیشتن‌و گەشە سەندن‌و لە مەدینەوە دەستی بۆ عیراق ئەهێناو لەوێشەوە بۆ شام . بەرهەمی ئابووری ئەم وڵاتانەش دانیشتوانی پایتەختی خەلافەت ئەیانرنیەوە .

هەروەها جەنگی صفین کە لە نێوان دوو لاداو هەر لە نەتەوەیەکدا بەرپابوو بێگومان ئەبێ لایەنی سێهەمیش هەبێ کە دووربین بێ‌و بیر لەوە بکاتەوە ئەوەی کە لە هەردوو لا کوژراوە لەنەتەوەکەی خۆیەتی‌و شەرەکەش وا لە قەڵەم ئەدەن کە ناتوانن رای وەستێنن‌و ئارام‌و ئاسایش بەرپابکەن . یەکێ لەو سێ لایەنەش علي کوری ابي طالب بوو کە لە (حسن‌و حسین)ی کوری ئەترسا لەناوبچن‌و بەرەی محمد (د .خ)نەمێنێ .

بێجگە لەمانە دەستەیەك قورئان خوێن کە لە مصرو وڵاتە دوورەکانەوە هاتبوون‌و خواپەرست بوون لەناو هەردوو سووپاکەدا هەبوون بەڵام بەزۆری لە سوپای علی‌داو ئەمانە ئایانویست کۆتایی ئەم ناکۆکی یەی نێوان موسوڵمانەکان بهێنرێ‌و داوای چارەسەری ئاشتیانەیان ئەکرد ئەمانەش هەر ئەوەندەیان پێ کرا کەمێ کوشتار راگرن ئیتر شەر دەستی پێ کردەوە .

لەمانەش ئەوەی کە دەورێکی زور گرنگی گێرا اشعث کوری قیسی کندی بوو شەوی هریر وتارێکی‌داو (داوای وەستانی شەری کردوو بانگ کردنەکەشی لەرووبوو دوای دێنە سەر باسی اشعث .

بەڵام دوکتۆرە سهیر القلماوی(١٧) ئەڵێ : ئەو (شراة)تانەی بەیەك بیروراوە دورکەوتن ئەوانەبوون کە ئەیانوت (حوکم‌دان هەر بۆ خوایە) . کاتێ اشعث رێکەوتننامەکەی بۆ سوپاکە ئەخوێندەوە (عروەی کوری ادیەی تەمیمی) لێی راپەری‌و بەدەنگی بەرزکەوتە رەخنە گرتن لەناوبژی یەکەو وتی : اشعث ئەم کارە نارەوایەت لەچی بۆ مەرج هەیە لە مەرجی خوای مەزن گەورەتربێ ؟ ئەمانە کەواتە بۆچی کوژران . خەڵکەکە وەك یەك کەرت لایەنی عروەی کوری ادیەیان گرت ، ئەم خەڵکەش دوور نیە بەلایانەوە وابووبێ کە علی ئەمە یاری بە پێیان ئەکات‌و هەرکاتێ نیازی شەربێ شەریان پێ ئەکات‌وکەی ویستیشی چەکەکانیان پێ دائەنێ‌و نابێ شەر بکەن ، یاخود وای تێگەیشتن کە علی شەرەکە بۆ خواستێکی دنیای ئەکات‌و چاویشی لە خەلافەتەوەیە بەڵام بەو چاوەوە نا کە ئەم خەلافەتە مافی خۆیەتی‌و داواشی بکات رەوایە . خەڵکەکە بەیەك

جار هاواریان کرد (حوکم کردن هەر بۆ خوایە) . ئەڵێن یەکەم شمشێر کە راوەشێنرا شمشێری (عروەی کوری ادیە) بوو بەرەو بیری اشعث‌ی کوری قەیس چوو پێ‌ی وت : اشعث ئەم بێ ناموسیە چیە ؟ ئەم ناوبژی کردنە چیە ؟ ئەبێ مەرجی کام‌لایەك لەمەرجی خوای گەورە بەهێزتربێ ؟ شمشێرەکەی راکێشاو أشعث لەبەردەمیا رای‌کردو دایهێنایەوە باشووی ولاخەکەی اشعثی کەرت کرد ، بۆ یارمەتی اشعث یەمەنی‌یەکان هێرشیان هێنا ، ئیتر احنف بەشداری مەسەلەکەی کردو داوای لە اشعث کرد کە (عروەی کوری ادیە) ببەخشێ‌و ئەویش بەگوێ‌ی کردن .

خوشکە رمزیە عبدالوهاب دووبارە ئەوەش ئەڵێت : ناودارانی (شراة) لەگەڵێ هۆزوو تیرە پەیدابوون‌و یەك مەبەست‌و یەك خواستیان هەبوو ، ئەم خواست‌و مەبەستەشیان گۆرانی قەوارەی دەوڵەت بوو تاوەکو لەلایەن کەسانی دڵسۆزەوە بەرێگەیەکی رەوای ئەوتۆدا بروات کە کەم‌وکورتی نەبێ‌و (بەڵام هیچ کۆمەڵەیە بێ‌بەشی ئەوە نیە کە هەرکەسە لەو کۆمەڵەدا مەبەستی تایبەتی خۆشی هەبێ) بەڵام هەموان ئەو باوەرەشیان هەبوو کە ئەبێ دەوڵەت کاری رەواو دادوەرانەبێ‌و ئەگەر لە گیانی پاکی موسوڵمانەتی لایدا ئەبێ شۆرشی دژبکرێ‌و تەنانەت ئیمام خۆشی ئەبێ بەپێ‌ی ئەحکامەکانی قورئان بجوولێتەوە .

ئەم رایەشیان بەرامبەر خەلافەت زور جێ‌ی بایەخ بوو بەراستی لەگەڵ خەلیفایەتی ابوبکرو عمردا بوون‌و سالآنی سەرەتای خەلافەتی عثمانیش‌دا بوون‌و تا ماوەیەکیش خەلافەتی علی‌یان بەراست زانی بەڵام دوایی لەسەر مەسەلەی تحکیمەکە بە هەڵەیان داناو پێیان وت کە لە هەڵەکەی پەشیمان بێتەوە .

بێزاربوون سەبارەت وبەوستەمکاری‌یەی رژێم لە دابەش کردنی داراییدا ئەیکردو کە رقی چینایەتی‌و نارەزای بەرامبەر باوەری موسوڵمانێتی درووست ئەکرد .

هەروەها ئەو عەرەبانەی کە موسوڵمانێتی بەتەواوی نەچووبووە مێشکیانەوەو بێزاربوون لەو رژێم‌و خەلافەتەی کە قورەیشی لەدەوری خۆی کۆکردبووە رانەهاتبوون ئەمانە ئەنجامێکی بەجێ‌یان بۆ شۆرش هێنایە کایە .

پاشان خوشکە خیرو پەنجەش بۆ ئەوە رائەکێشێ کە هوی مادی‌و مەعنەویش هاتە کایەوەو ئەم هۆیەش سووربوو لەسەرئەوەی کە ئەبێ هەر درووست بێ‌و جێ‌ی خۆی گرت تاکو دەری‌بخات ئەو هێزانەی کە برەویان بە مێژوو ئەدا رۆژێك لە رۆژان لە هێزێکی پێکهاتوو نالەباری پێویستی مادی‌و مثالی ، پێویستی مرۆڤ بەدراوو گەورەو بەستنەوەی بیربەبیرباوەر بەولاوە هیچی ترنین .

جا بۆ یەکەمجار لە مێژووی موسوڵمانانیدا مل‌کەچ نەکردن کە هەبێ لەبەر ئەوەیە خەلیفە رێبازێکی گرتووە چ لەرووی ئاینی‌و چ لەرووی برواو چ لەرووی سیاسەتەوە لەگەڵ بیرو باوەری ئەو نەتەوەیەدا ناگونجێ‌و ئەمانەش بێگومان ئەو نەتەوەیە بوون کەوابیرو هەستی ئاینی‌و سیاسیان کامڵ بووەو بەپێ‌ی باری ئاینی‌و سیاسی خۆیان مەسەلەی تحکیمیان لەجەنگی صفین‌دا هەڵسەنگان ئەمانە بەردی بناغەی (شراة)نو ، هەر ئەمانیش بوون کەرتێکی سیاسیان نوێکارانە لە ناو موسوڵمانەکاندا پێکهێنا ، بروایان نە بە علی مابوو نە بە معاویە هەبوو ، مەبەستیان لابردنی رژێم‌و دانانی خەلیفەیەکی دادوەربوو . (وەك نووسەر بۆی چوە)[18] ئەم کەرتە لە ناوەراستی دەریایەك کافردا (ئەو موسوڵمانانەی کە شوارة نەبوون) خۆیان بە چاکترین مجاهدی بەرزکردنەوەی ئاڵای ئاینی دائەنا .

بەرێز مهدی نجار دەرکەوتنی (شراة) بەسیاسەتەوە ئەبەستێ‌و ئەڵێ : ئەگەر ئەو رووە ئاینی‌یە دوورخەینەوە لە (شراة) کە بە تەواوی دایبۆشیبو کە بانگەوازێکە بۆ گەرانەوە بۆسەر بیروباوەری سەرەتای موسوڵمانێتی واتە (قورئانی پیرۆز) دەرئەکەوێ کە ئەو بانگەوازە تا چ رادەیەك مەسەلەی سیاسی وبزوێنەری تێکەڵاوە ، ئەمەش نەك هەر بەلای شۆرشی (شوارة) ەوە خۆی بگرە بۆ هەموو ئەوبانگەوازی موسوڵمانێتی‌یەی کەیەك بەدوای یەکتردا وەك معتزلە کە هاتن . جا ئەگەر بانگەوازی موسوڵمانێتی بانگەوازێك بێ دژی چەوساندنەوەو دەمارگیری نەتەوەیی‌و پایە بەرزکردنەوەی هۆزێك بێ‌و هی هۆزێك نەبێ ، بانگەوازی (شراة) بانگردنێکە بۆ ئەو بانگەوازەواتە پرۆژەیەکی پێشکەوتووە – رێگەیەکە بۆ رزگاربوون لە هۆزو هۆزگەرێتی‌و چاك‌کردنی باری ئابووری‌و نەمانی ئاغایەتی قورەیشی‌یەکان .

شۆرشی (شراة) بێجگە لە لایەنگیروێ دەرەتانەکان[19] زووربەی بریتی بوون لەو هۆزانەی کە پلەیان لەرووی ئابووری‌و کارەبەدەستی‌یەوە لە پلەی هۆزی قورەیش‌و ثقیف نزم‌تر بوون‌و لەو هۆزانە بوون کە قورەیش بە پێچەوانەی ئەو بانگەوازەی ئاینی موسوڵمانی‌یەوە کە یەکسانی‌یە لە نێوان هەموو باورەرهینەراندا بە ناوی موسوڵمانی‌یەوە ئاغایەتی ئەکردن .

دروشمی (شراة) لەگەڵ راپەرینەکانیاندا دژی کاربەدەستان (واتە دەوڵەت (نەك کۆمەڵێ) لەسەر حسابی ئاین شتێکی هەڵکەوتوو سروشتی بوو ، کۆمەڵی چاکیشیان لا ئەو کۆمەڵە بوو کە لە هەموو کۆمەڵی پیاوچاکی زیاتر تێدابێ‌و نابێ پیاو خراپی تێدابێ ، شوێنی بەرزیشیان لا هی ئەو کەسە بوو : هەر وەك خوا خۆی ئەفەرموێ (ان اکرمکم عند الله اتقاکم)[20] کە خوای زورو بە

پاکی پەرستایەو ئەم کەسەش دەوڵەمەندا بوایە یان هەژار عەرەب بوایە یاخود نەتەوەیەکی تر گرنگ نەبوو .

کەواتە (شراة) شتێکی نوێ‌ی نەهێنایە ناو ئاینی موسوڵمانەوە بگرە پشتی بە ڕەواو دادوەری بنەڕەتەکانی قورئان بەست .

بەڵام بەرامبەر بەو دەسەڵاتەی دەوڵەت کە ئەوسا هەبوو گەیشتنە پلەی یاخی بوونو شۆڕش بەرپاکردن ، نە دەستەیەکی پەیداریان بەسەر کەسانی تردا درووست کردنە دەوڵەت تەقەللایان ودیهێنانی ئەو بیروباورە بوو کە خۆیان هەیانبوو . لەبەر ئەم شتانە لە ئەنجامدا لەبەردەمی دەوڵەتدا بوونە جێ‌ی مەترسی . حزبێکی سیاسی خاوەن بیروباوەریان پەیدا کرد ، ڕێکخراوی نهێنیشیان نەبوو ، سەرەتا گوییان نە ئەدایە پیلان کردنو بیروباوەڕیان سەربەستو ئاشکرابوو ، کاریشیان چاکە کردنو لەخراپە دوورکەوتنەوە بوو .

برواشیان بەوە هەر نەبوو کە ئەبێ خەلا فەت پشتاوپشت بێ .

بڕوایان بەو بیروباوەرە هەبوو کە هەیانبوو هەوڵی جێبەجێکردنیان ئەدا بێئەوەی گونجانێك لە نێوان ئەم جێبەجێکردنەو ئەو واقیعەدا هەبێ کە تێیدا جێبەجێ ئەکرێ ، هەروەها نەهاتنە کایەوەی ملکەچ بوونی ئەم واقیعەش بوو بەرەو گۆڕان بۆ کەسانێك خوا خوایان بوو لە ریزی یەکێتی کۆمەڵو مەبەستەکانی دوولەت بچنە دەرێ ، چونکە واقیعی کۆمەڵایەتی مەوزوعیەتو تەنیا بیروباوەری روون هەمیشەو هەتاهەتایە لە پلەی دەوڵەتدا جێبەجێ ناکرێ .[21]

دوکتورە سهیر القلماوی ئەڵێ :[22] بەلای (شراة) ەوە وابوو ئەو دەستەیەی کە دەوڵەتی ئاینی بەرێوە ئەبەن ئەبێت ئەندامەکانی موسڵمانەکان بە ئاینەوەبەستنو جیاوازیش تێیدا تەنیا بە خواپەرستیو پاکی نەبێو لە نێوان نەتەوەیەكو نەتەوەیەکی تردا جیاوازی نیەو بریاری ئەوەشیان داوە کە ئافرەت ئەبێ بەشداری کار بکات ، لەبەر ئەوەی کە حەزیان ئەکرد لە غەزادا لە رێ‌ی خوادا شەهیدبن وا دەرئەکەوێ هەستیان بەوە کردبێ باوەڕەکەیان لەسەرزەوی بەدی نایەت

جا وەك مێژووی سیاسی (شراة) ی ناسیووە ئەوانەی سەرەتا بەردی بناغەی ئەم حزبەن . دووبارە وەك دمان ئەوکەسانەی سەبارەت بەمان نوسیویەو کولێوتییەوە هەموو گەیونەتە ئەو خاڵە کە ئەویش ئەوەیە (شراة) بیروباوەڕەکەیان بۆ کارێکی سەرەکی پاڵی پێوەناون ئەم کارەش بیرکردنەوە بووە لە نەهێشتنی سیاسەتی باڵای دەوڵەتو درووستکردنی دەوڵەتێ کە لەگەڵ ئەو ئاینەدا بگونجێ کە ئەمانە بوویانەو بە پێ‌ی سیاسەتێ کە سەرەکەکانیان مەبەستیانە بەرێوە بڕوات .

(حوکم کردنی هەر بۆ خوایە) ئەوانەی وایان ئەوت مەبەستیان چیێ بوو؟ نیازیان ئەوەبوو شەر نەوەستێ ، واتە دەستیان لە لایەنگیری کردنی علی بەردا ، وەك دوکتورە قەلەماوی بۆی ئەچێ ، ئەمانە لەمەسەلەی (تحکیم) و هەڵسوڕاندنی جارس بووبوون – ئەم جارسبوونەش کەمیو زۆری بەپێ‌ی دەستەبوو . . دەستە هەبوو کەم دەستە هەبوو زۆر ، بەڵام (شراة) لە رووی ئاینیو سیاسییەوە ریزی پێشەوەی هەموو دەستەکانیان گرتبوە ، دەوڵەتیش کاروباری ئاینیو رەفتاری سیاسی بە جۆرێك تێکەڵاوکردبوو جیاکردنەوەیان لەیەك زۆر ستەمبوو . واتە خەلافەت ئەو سەرکردایەتییەی دەوڵەتی کە ئەکرد هەم ئاینی بوو هەم سیاسی چونکە تێکەڵ بوون ، بەم جۆرە دەوڵەت وەك سەری ئاینداراتی فاڵ کردبوو سەری سیاسەتکارانیشی هەر قاڵ کردبوو .

دوکتۆرە قەلەماوی ئەوە ئەپرسێ : ئەوانەی کەهاواریان ئەکرد حوکم کردن هەر بۆ خوایە ئایا ئەمانە کەس نەبوو حوکمیان بەرێوەبەرێ خوا نەبێ ؟ . هەمووشیان ملکەچی ئە وبانگەوازەیان بوون ؟ تیایاندا نەبوو لە دڵا بەرامبەر بەعەلیو سوپاکەی خراپەی هەبێ ؟ تیایاندا نەبوو پاڵپێوەنرابێ شەر لەگەڵ پیاو ماقوڵێ یان کەسێکی دەمارگیر یان شتێکی تر بکات ؟ .[23]

دووبارە دوکتۆرەی ناوبراو ئەیەوێ پاشەکییەکی مێژووی دەرکەوتنی (شراة) دەرخاتو بۆ ئەم مەبەستە ئەپرسێ :

ئەو نرکەیەی کە ئەیانکرد چی‌ی دەرئەبڕی ؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئەداتەوەو ئەڵێ : (ملکەچ نەکردنە بۆ خەلافەت ئەمەش خاوەنەکەی بیروباوەڕێکی هەیەو بەتەواوی ئیمانی پێیەتیو ئەم باوەڕەش ئەوەیە کە خەلیفە هەڵەی کردووە . جا ئەگەر بێتو وردبینەوە لە رووداوەکانی صفینوحرقوصیو تورەبوونو راپەڕینی ابی‌ذر الغفاری هاوڕێو دژی عثمانو لەو شۆڕشەدا کە دژی عثمان بەرپا کراو لەو جیابوونەوەی خەڵکە لە علی ئەنجامی شەڕی جمل وەڵامی ئەو پرسیارەی سەرەوەمان دەس ناکەوێ ؟

ئایا رووداوەکانی مەسەلەی (تحکیم) لە صفیندا چەند بارە بوونەوە یاخود درێژەپێدانی ئەو رووداوانە نیە؟ ئەگەر خۆمان نەخەڵەتێنین ئەبێ دان بەوەدا بنێین کەزۆر لەیەك ئەچنو بەڵام رووداوەکانی صفین هەنگاوێکی تازەتر بووو لە هەنگاوی سروشتی دەرچوو بوو هەنگاونانی خاوەنی بیروباوەر ؟

ئەم هەڵگری بیروباوەرە تازەیەی صفین کاری تەنیا بەرهەڵستی سیاسی یاخود بێزاری دەربڕین نەبووە بەرامبەر رژێی درووست کراو ، هەروەها دەربڕینی ئەو رایەش نەبووە کە ئەبوایە دەرپڕێو شتێکیشی لەم رووداوە سروشتیانە نەبووە کە لە هەموو چەرخێکدا بەهێزو پێگەیشتو بووە . بگرە راپەڕینێکی روونو ئاشکرایە دژی

خەلیفە . ئەمەش لەبەر ئەوەی کە لە رووی ئاینەوە لە لایەك خەلیفە بە خەلیفەیەکی رەوا نازانی‌و دەربرینی یاخی بوونەکەیشان دژی علی‌و گرتنی رێبازێکی سیاسی ئەوتۆ کە لەگەڵ ئەو باوەریاندا باش ئەگونجێ . لابردنێکی سیاسیانەی خەلیفەبوو کە کەمجار لە مێژووی موسوڵماناندا بەرامبەر بەخەلافەت بکرێت .

دوکتۆر محمود اسماعیل عبد الرزاق[٢٤] سەبارەت دروستبوونی (شراة)و ئەو دۆخەی کە پاڵی پێوە ناو بۆ بەربەستکردنی راو ئینجا چوونە ناو شەری صفین‌دا نووسینێکی هەیە بە ناوی (خەوارجەکان لە وڵاتی مەغرب) . ئێمە لەم نووسینەماندا پشت بەم نوسینەی سەرەوە ئەبەستین بە تایبەتی ئەوەی کە زۆر قوڵبوونەوەی تێدایەو کەڵکی هەیە .

بەلای مێژوونووسانی دەستە ئاینییەکانی موسوڵمانەوە ، هەرکەسێ سەرپێچی دژی خەلیفە یاخود ئیمام کردبێ . با ئەو سەرپێچیەش سەردەمی خەلیفەکانی راشدین یان دوای ئەوان کرابێ[٢٥] . بەسەرپێچی یەکیان لەقەڵەم داوە کە دژی رای ئەو موسوڵمانانەیە کە خەلیفە یاخود ئیمامیان هەڵبژاردووە . ئەم شیکردنەوەیەش بەپێی زەمان پڕ بە پێستی ئەو ناونانە نیە کەوا لە کۆمەڵێك یاخود لەدەستەیەکی موسوڵمان . یان پارتێکی سیاسی دەستنیشان کراو ئەنرێت . چوونکە شانبەشانی (شراة) دەستەو پارتی تر هەبوون سەرپێچیر . دژی خەلیفەو ئیمامەکان کردبێ .

مێژوونوسەکان بۆ ئەوە چوون (شراة) ئەو پەری لایەنگرتنی لابردنی خەلیفەو تۆڵە سەندنەوەیان بەرامبەر دەوڵەت گرتووە ئەمەش زەمانی حاڵی ئەو هۆزە عەرەبانە بوو کە قوریش نەبوون . [٢٦] . هەروەها ئەو بزوتنەوەیەی کە هەیانبوو خۆی لە خۆیدا شۆرشێك بوو دژی ئەرستۆکراتیەتی شیوکراتی نوێی سەحابە گەورەکان [٢٧] . لەبەر ئەوە (شراة) وەك رۆژهەڵاتناس‌و هەندێ مێژوونوس زانیویانە (هاوکۆماری موسوڵمانەکان‌و (هاودەستوری موسوڵمانەکان) [٢٨]

کاتێك کە مەسەلەی ئابووری کۆمەڵایەتی هاتە کایەوە رابەرێنێکی بە (شراة) ی عەرەبی بیابان پەیدا کرد ، ئەوانەی کە سەرەتای غەزای موسوڵمانەکان هاتنە کوفەو بەصرەوە .

ئەوانەو – بەتایبەتی ئەوانەشی کە لە هۆزی تەمیم بوون‌و لەگەڵیان بوون ئەوپەری هەژار بوون ، لەسایەی مۆسوڵمانێتیشدا هەروا مانەوە ، هۆزی تریش هەبوون دارایی‌و رابواردنێکی نایابیان هەبوو . لەبەر ئەوە هۆزە هەژارەکان کە ئەم جیاوازییەیان ئەبینی زۆر زۆر رقیان هەڵئەستا ، ئەم رق هەڵسانە شیان لە شۆرشەکانیاندا وای لێئەکردن زیاتر دەست بە نەریت‌و سروشتی دەوارنشینی خۆیانەوە وەك دەمارگیری‌و هۆزگەرییەوە بگرن . رقیان لە حکومەتی سیاسی بوو . بەشێوەی ژیانی کۆمەلایەتی یاخی بوون‌و لەسایەیدا شۆرشەکەیان دژی سیاسەتی دەوڵەت بەرپا ئەکرد .

بێجگە لەم دوو لایەنەی لێیان دواین لایەنی سێیەمیش هەیە کە هەردوو رێبازەکە کۆئەکاتەوە . ئەویش ئەوەیە دەوار نیشینەکانی تەمیمی لەناو ئەو هۆزانەدا هەستی یاخی بوون لە خەلافەتی ئەو سەردەمە لەمێشکیا بڵێسەی سەندبوو ئارەزوی خەلافەتێکی نوێی ئەوتۆیان ئەکرد کە بەپێی دڵی ئەو عەرەبانە بجوڵێتەوە کە خەڵکی حجاز نین‌و دوورکەونەوە لە کڕنۆش بردن بۆقورەیشییەکان .

بەڵام بزوتنەوەی (شراة) تەنیا لە چوارچێوەی هۆزی تەمیمدا نەبوو ، (شراة) سەرەتا تەمیمی بوون . لەناو هۆزەکانی تری وەك (بکر ، همدان ، اوزدو) و هیکەشدا هەبوون [٢٩] .

هەرچەندە (شراة) ە سەرەتاییەکان تەمیمی بوون لەگەڵ وەشدا لەناو تەمیمدا هەبوون کە بەرهەڵستکاریان بکەن‌و هەڵوێستێکی دوژمنانەیان بەرامبەریان هەبوو تەنانەت دەستی نوونديشیان لەسەرکردەکانی (شراة) وەشان کە هاوخوێنی خۆیان بوون . لەم سەرکردانەش کە بەدەستی تەمیمەکان کوژران . ابا بلال مرداسی بوو کە بەدەستی عبادە کوری علقمە کوژراو قطری بوو کە براکەی خۆی حرموزی کوری فجاءە کوشتی‌و [٣٠] مستوردی کوری علقمەبوو لەو بزوتنەوەیەدا کە خۆی درووستی کردبوو بە دەستی معقلی کوری قیسی ریاحی کوژرا[٣١] ئەم کارەش ئەوەمان بۆدەرئەخات کە لای (شراة) باوەرەکەیان بەهێزترەو دەسەڵاتی چاکتر ئەروا لەگیانی دەمارگیری‌و[٣٢] لەوەپێش تا رادەیەك ئەم لایەنەمان روون کردەوەو وتمان لەوانە عەرەب نەبوون‌و لەنەوەکانی تربوون تێکەڵی بیروباوەرەکەیان بوون .

لەگەڵ ئەوەشدا (ئامانجی سیاسی) – بۆ خۆی – محیوەری گورج‌و گۆڵی‌و خواست‌و مەبەستیان نەبووە : لەم رووەشەوە – ابن خلدون – بۆمان ئەگێرێتە وەو ئەڵێ : هەرچەندە بۆ سووك کردن‌و نەهێشتنی (شراة) هەڵوێستی توندو تیژوە رگیرا بەڵام (شراة) هەستی موڵکداریتی‌و سەرداریتی‌و دەمارگیری‌و هۆزگەریتیان لەناودا مابوو[٣٣] .

لەبەر ئەوە ئێمە بەلامانەوە وایە کە لایەنە ئاینییەکە شوێنەوارێکی روون‌و ئاشکرای لەگۆرانێکی مێژوویی سەرەتای موسوڵمانێتیدا هەیەو ئەویش ئەوە بوو ئەودەمە ئاین‌و دەوڵەت یەك بوون ، دەستەی ئاینی لەبەشی ئاینییەوە سەریان هەڵدا : فلهاوزن کاتێ کەدێ چارەسەری مێژووی (شراة) و شیعەکان بکات لەبەر ئەوەی کە ئەم مێژووە مێژووی پارتە سیاسییە ئاینییەکانە زیرەکانە بۆ

ئەم لایەنە چووە .[٣٤] هەروەها برنارد لویس ئەویش دووپاتی ئەوە ئەکاتەوە ، مێژووی موسوڵمانێتی تا سەردەمی ئەمەوی‌یەکان ئەناورۆکدا مێژووی (بزوتنەوەی سیاسی ئاینی) یە[٣٥] . دیسانەوە طه حسین کە باسی (الفتنه الکبری) ئەکات ئەمیش هەروای بۆ روون بۆتەوەو ئەڵێ :

(کۆنەکان سەرنجی هەموو رووداوێکیان داوە لەوانەش خەوشی عثمان بووە ، جا ئەمانە لایەنگری بووبن یان دوژمنی وابوون) . ئەمەش نیشانەی ئەوە نیە وەك لایەنە ناکۆکەمان بۆ بەکافرکردنی یەکتری‌و تاوانبار کردنی یەکتر بەدەرپەڕیو یاخود تیژڕەو پشتیان پێ بەستبوو هەموو گیروگرفتێکی سیاسی سەردەمی خەلیفەکانی راشدین بەچاوی ئاینییەوە تەماشا کرابێ[٣٦] .

مەسەلەکە – واتەمەسەلەی کفرو ئاین پاشان بوە دایکی ئەو مەسەلانەی هەموو لایەنە موسوڵمانەکان چارەسەریان ئەکرد .

ناکۆکییەکەش لەو جیاوازیانەدا چووە دەرێ کە لە نێوان لایەنە موسوڵمانەکاندا پەیدا ئەبوون ، مەسەلەکە مەسەلەی ئیمامەت‌و خەلافەت بوو . . چونکە کاتێ کە پێغەمبەر (د . خ) کۆچی دوایی کرد رژێمێکی چەسپاوی دەستنیشان کراوی دانەنا بوو بۆ ئەوەی کەدوای خۆی ئەبێ کێ کارو فرمانی موسوڵمانەکان بەرێوە بەرێ . (پاشان ئەو گیرگرفتانەش ئەنجامی ئەم کۆچ کردنە روویاندا باسیان ئەکەین) بەڵام نابێ ئەوە لەبیر بکەین کە بە چاوی هۆزایەتییەوە تەماشا کردن‌و چنوکی تایبەت یارمەتدەری ئەو گیروگرفتانەبوون بێنە کایەوە گەرچی بە شێوەیەکی گشتیش روویەکی ئاینی گەشیان هەبوو .

موسوڵمانەکانیش هەوڵی ئەوەیاندا کە بە قورئان‌و لەرێی ئاینییەوە لەگفتوگۆ کردن‌و دەمەتەقێ کردندا پێش بکەون ، لێرەوە رێرەوی جۆراوجۆر پەیدابوون‌و بوونە دەستە دەستە هەر لایەنە وای لە قە ڵەم ئەدا کە بۆچوونەکەی ونەکەی خۆی راستەو ئەنجامی ئەمەش دەرکەوتنی دەستەکانی موسوڵمانان بوو جیاوازیشیان (تەقەللادانی زیاتر بوو لە کاروباری ئاینی‌و بیردا)[٣٧] . زۆری نەخایاند ئەم جیاوازیە بووە زۆرانبازییەکی خوێناوی‌و شهرستانی لەم رووەوە ئەڵێ : (گەورەترین جیاوازی لەناو خەڵکەکەدا جیاوازی بوو لەسەر ئیمامەت شمشێر بە بنەرەتێکی ئاینی هەڵئەکێشراو بەرامبەر بە ئیمامەت رائەوشێزا)[٣٨]

لەسەر ئەم بنەرەتە ئەبینین دەرکەوتنی (شراة) بەستراوە بە گیروگرفتی ئیمامەت‌و تەقەللادان لەدەوری ئەو ئیمامەتەو دوژمنەکانیان چۆن تەماشای یەکێکیان ئەکرد بیەوێ بگاتە راستی بەڵام هەڵەی کرد واتە . ماشای (شراة) یان ئەکردو[٣٩] نەشیان ئەتوانی نکولی چاکی مەبەست‌و خواست‌و راستی‌و پاکی باوەڕیان بکەن کەئەبوایە بمردنانایەو لێیان لا نەدا نایە . (ئەوەی کە دوژمنەکانیان بۆیان ئەمایەوە تەماشا کردن بوو لێوردبوونەوە بوو ، چاوداچەقاوی بوو ئارەزووی هێنانەوەی بەڵگەیەك بوو کە وەك لەناوبردن بێ وابوو)[٤٠] .

تەنانەت زانایەکی وەکو ابن عباس لە نەهرەوان کەگفتوگۆ لەگەڵ (شراة) یکدا ئەکات هەر بەڵگەی ئەوەی ئەدایە کە هەڵوێستی علی راستبووە بگرە ئامۆزاو زاوای ئەو پێغەمبەرەیە (د . خ) کە قورئانی بۆهاتۆتە خواری‌و ئەزانی قورئان شی بکاتەوە[٤١] .

هەروەها علی خۆشی پێش ئەوەی بمرێ چاکی مەبەستی (شراة) دەرئەخات‌و داوا ئەکات کە ئیتر نابێ شەریان لەگەڵدا بکرێ چونکە ئەوەی داوای راستی کردبێ‌و هەڵەی کردبێ وەك ئەوە وا نیە داوای خراپەی کردبێ‌و هەستی پێ کردبێ)[٤٢] . لێرەدا علی لە لایەنە ئاینییەکانی کەم نەکردۆتەوە بەڵام هێرشێکی بردۆتە سەر راپەراندنی خواستەکانیان‌و ئەمەش بەرپەرچدانەوەی (شراة) ە کانە بووبن ، شتێکیش کە هەیانێ سووربوون‌و دەستوند کرتنە بە باوەرەکەیانەوەو وەدیهێنانی خواستەکانیانە .

گومان لەوەدا سەرهەڵدانی کۆمەڵانی سیاسی لە ناو موسوڵمانەکاندا ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو جیاوازی‌یە زانستی‌یە لە ئاینەکەدا هەبوون ،[٤٣] دەرکەوتنی (شراة)یش لەو بنەرەتە بەدەر نەبوو ، هەروەها مەسەلەی ناوبژی کردنەکەی علی‌و معاویە چۆن بووە هۆی دەرکەوتنی (شراة) هۆیەکی تریش لە مەسەلە زانستی‌یەکەی ئایندا تەواو خۆی مەڵاس دابوو کە ئەویش ئەوەبوو ئایا ئیمامێك مافی دان‌پێدانان‌و لایەنگرتنی درابێتێ رێی ئەوەی هەیە ئادەمیزاد (تحکیم)ی بۆبکات ؟ وەڵامی ئەوانەی کە لەم دواییەدا لە (شراة) گەیشتن (نەخیربوو) . ئیتر هاتن لە علی جیابوونەوەو معاویەیان بەکافر داناو علی شیان بەکافر لەقەڵەمدا . دوژمنایەتیشیان لەگەڵ دوژمنەکانیدا لەسەر ئەو ناکۆکیەبوو کە لە رێی شەریعەت لایانداوەو دەرکەوتنیشیان لەگەڵی رووداوە لەسەر ئەوە بوو کە راستی ئەبێ بگەرێنرێتەوە رێ‌وشوێنی خوی .

لێکۆڵەوەران لەوەدا یەکیان گرتۆتەوە کە بەدواچوونی دروست بوونی (شراة شتێکی نارەحەتەو مێژوو نوسی ئەو سەردەمەش رەقترین‌و ناخۆشترین تاقی‌کردنەوەی بووە[٤٤] تاروحەتی‌یەکەشی لەوەدا نی‌یە کە زانیاری لەم رووەوە کەمێ بگرە لەو دەسکاری‌و شێواندنەدایە کە بەئارەزووی خۆ توانرا یەکی بویسترێ تاوانبار بکرێ‌و کێ نەویسترێ تاوانباری نەکات‌و لەهەردوو لایەنەکەشداو

هەرچیەکی بەشی مەبەست بێ هەیە . ئەمیش پێچەوانەی رووناك کردنەوەی دەورو بەرو ناوەرۆکی ئەو ناکۆکی یەیان بووە کە هەموویان وەك باوەڕێك توند دەستیان پێوە گرتووەو لەو خەباتەیدا کە کردوویەتی خۆی لەرێی ئەو مەبەستەدا بەکوشت ئەدا کەبەلایەوە راست بووە .

علی کوری ابی طالب دوای کۆچی دوای پێغەمبەر (د.خ) گومانی لەوەدانبوو کە مافی ئەوەی هەیە ببێتە خەلیفەو شایەنی ئەوەیە ، بۆ دەرخستنی ئەم مافە رەوایەو بۆ گردکردنەوەی خەڵکی هات پشتی بە حەدیسەکانی پێغەمبەر (د.خ) بەست(٤٥) ئەبێ ئەوەش بزانین کە لە سەحابە گەورەکاندا علی دواکەس بوو دەنگی بۆ ابوبکر دا ببێتە خەلیفە .

کە خەلافەت لە ابوبکرەوە هاتە سەر عمر لەرقدا بێ دەنگ بوو دەنگی نەدا بەڵام دەنگی بو عثماندا .(٤٦) دوای کوشتنی عثمان خەلافەت بەو دراو معاویەی کوری ابو سفیان لێی راست بووەوەو داوای ئەوانەی لە علی کرد کەوا عثمانیان کوشتووەو لە ئەنجامدا ئەوەبوو کە بەناوبانگترین شەر لە صفین روویداو لەو ناکۆکی یەی نیوان علی و معاویەدا (شراة) وەك پارتێکی سیاسی خاوەن بیروباوەرو بەرهەڵستکاری شیعەو عثمان دەرکەوتن و ئەم لادانەشیان بۆ راستی خواستن و حساب بۆ خوا کردن بوو .

راستە کە گومان لەوەدا نیە هەموو حزبێك ویستوویەتی بەو بەڵگەو نیشانانە خۆی بپەرێنێتەوەو بەهێز بکات کە بەروونی لە قورئان و ئاینی موسوڵماناندا هەن . بەڵام گومان لەوە ئەکرێ کە مێژوونوسانی تیرەیەك لەو تیرانە تاوان و هەڵەی خۆی دەرخستبێ و سەرو گوێلاکی دوژمنەکەی یان نەویستێکی نەکوتابێتەوە . سەرچاوە سونی و شیعەکانیش بەپانو درێژی لەهەموو رووداوەکانی جەنگی صفین علی یان پەراندوەتەوەو پاکیان نیشانداوە . بەڵام لێرەدا دوو گێرانەوە هەیە کە بە بایەخیان هەبێ ، یەکێکیان هی ابی مخنث و ئەوتریان هی نصر کوری مزاحی منتصریە . لەگەڵ ئەوەشدا نابێ ئەوەمان لەبیر بچێتەوە ئەو گێڕراوانەو ئەو بۆچوونانەی کە زوریان پەیوەندیان بەم مەسەلەیەی سەرەوە هەیە ، مێژوویەکن و سەردەمی عەباسیەکان نووسراوەتەوەو لێیان کۆڵراوەتەوە . ئێمەش لەناو ئەمانەدا لەسەر نوسینەکەی بلاذری ئەرۆین کە ئەلێ : ئەگەر سەرچاوە سونی و شیعەکان هێرش ببەنە سەر بەنی ئومەیەو هەواڵەکانیان بەدرۆ بخەنەوە ، هێرشەکانیان بەرامبەر (شراة) زور دڵ رەقانەو توندترو بەهێزتر بوو پێیان ئەوتن ئەوانە کافرو بێ ئیمانن و ئەبێ پارچەپارچە بکرین چونکە ئەوان بون بەهۆی ئەوەی علی پەشیمان بێتەوەو دوایی ناچاربێ خوی پاکاتەوە .(٤٧)

گێڕانەوە هاوچەرخەکان لە نووسینە هەمە چەشنەکانیدا نەهاتوون باسی باوەرو رێ رەوو کاری چینی ناوداری (شراة) بکەن و لەوەش نادوێن کە بۆچوونەکانی (شراة) چی بووە (٤٨) . ابن ندیم لە فەهرستەکەیدا ئەئەلێ : نووسینەکانی (شراة) بەدەستی دوژمنەکانیان لەناوچوون و سووتێنران ، لەو گێڕراوانەدا ئەوەی لەم دوایی یەدا پێمان گەیشت ئەوەیە کە بە (المحکمة الأولى) ناسراوەو تاوان و ئەنجامی (تحکیم) ئەخاتە ئەستۆی علی و باسی بێ دەسەلاتی و لاوازی ئەکات . بەم جۆرە لە گێڕانەوەکاندا ئەبینین نزیك بوونەوەیەکی گەش و تێکەلاو بوونێکی زور هەیە بەرامبەر رووداوێکی مەترسیداری سەرەتای موسوڵمانێتی کە (ئەویش مەسەلەی (تحکیم) ە .

(جا ئەگەر هاتو سەرهەڵدانی (شراة) پەیوەندی بەو کارەوە هەبێ . . ئەواتە قەللادانی پشکنینکار بۆ دۆزینەوەی شێوازی (شراة) ئەبێ بەجورێك بێ هەڵوێستی ئەوکەسانە بزانی کە لە دەروونی موسوڵماناندا پایەیەکی تایبەتیان هەبووەو ئەم هەڵوێستەش راست و رەوان دەربخات . ئەوەش ئاشکرایە کە پشکنینکار ئەگەر بێت و بەرنامەیەك رێکبخا بە نیازی چاوپوشی نەکردن لەپایەی ئەوانەی بەشداری مەسەلەی (تحکیم)ەکەیان کردووەو لەناو جەرگەی ئەو گێڕراوانە پرناکۆکی یەدا راستی بدۆزێتەوەو لێ لانەدا تووشی ماندووبوونێکی زور ئەبێ . چونکە دەرخستنی راستی یەکەو (هەندێك رایان وایە) رێك و پێك کردنی لەپایەو شوێنی ئەوکەسانە مەزنتی ئەبێ .

بەڵام مێژوونووسان کۆن و نوێ مەسەلەی (تحکیم) لایان هەردەمەتەقێ بووەو سەرگوزەشتەکەش کەپشتاو پشت هاتۆتە خواری و گێڕراوەتەوەو خۆشی هی سەرەتای موسوڵمانێتی یە وا هاتووە کە راستی یەکە نابێ دەربخرێ و گومانیش نابێ لە گێڕراوەکانی (ابی مخنث و منقری و طبری) بکرێ و ئەبێ بەراست بزانرێ کە بوونەتە سەرچاوە . کەچی (ابن عربی)(٤٩) لەم رووەوە ئەلێ : ئەم کارانە هەموویان درۆن و درۆکانیش روونن و یەکێك بووە گوستاخانە هەرچی راستی یەکیان تێدابووە کردوونی بەمێژووی دەسەلاتدارەکان .

ئەم هەستی گومان کردنە لەدەمەتەقێ و گفت وگۆی نێوان (شراة) و شیعەکاندا کە زۆری خایاندوە نووسراوەتەوە ئەبینرێ و ئەو رێبازەش کە بۆ ئەو مێژوو دروست کردنەو دەست لێوەردراوە گیراوە لای پشکنیکارێکی وەك یولیوس فلهاوزنو (٥٠) فلیب حتی ئەدۆزرێتەوە .

— ماوێتی —

پەراویزەکان

١ - رمزية عبدالوهاب الخيرو : ادارة العراق في عهد زياد ل ٢٦٦- ، ٢٦٩ .

٢ Smith: the Ibadites. Muslim World ol.. 2. P. 284

٣ Spanish Islam P. 39

٤ - ابن قتيبة : الأمامة والسياسة بەرگی (٢) ل ٢٢٤

٥ - ابن قتيبة : هەر ئەو سەرچاوەیە

٦ - رمزية عبدالوهاب الخيرو : هەر ئەو سەرچاوەیە

٧ - الشهرستانی : الملل والمنحل

٨ - الدكتور احمد امين : ضحى الأسلام بەرگی (٣)ل ٣٣

٩ - الدكتور عزمى الصالحى : الشاعر الخارجى الطرماح بن حكيم الطائي بغداد - جامعة بغداد ١٩٦٦

١٠ - الدكتور عزمى الصالحى : هەر ئەو سەرچاوەیە

١١ - الدكتور عزمى الصالحى : هەر ئەو سەرچاوەیە

١٢ - الدكتور عزمى الصالحى : هەر ئەو سەرچاوەیە

١٣ - الدكتور عزمى الصالحى : هەر ئەو سەرچاوەیە

١٤ الدكتور عزمى الصالحى : هەر ئەو سەرچاوەیە

١٥ - رمزية عبدالوهاب - هەر ئەو سەرچاوەیە

١٦ - رمزية عبدالوهاب - هەر ئەو سەرچاوەیە

١٧ - سهير القلماوى - ادب الخوارج في العصر الأموى المقدمة ص ه

١٨ - رمزية عبدالوهاب - هەر ئەو سەرچاوەیە

١٩ - النجار ، مهدى : (من تراثنا القومى مجلة الثقافة ، العدد السابع ، تموز ١٩٧٣ ل ٣٦ - ٣٨

٢٠ - النجار ، مهدى : هەر ئەو سەرچاوەیە

٢١ - النجار ، مهدى : هەر ئەو سەرچاوەیە

٢٢ - دوكتورة سهير القلماوى - هەر ئەو سەرچاوەیە

٢٣ - دوكتورة سهير القلماوى هەر ئەو سەرچاوەیە

٢٤ - دوكتور محمود اسماعيل - جدول حول الخوارج وقضية التحكيم - المجلة التأريخية المصرية ، م ٢٠ ، ١٩٧٣ القاهرة الجمعية المصرية للدراسات التأريخية ل ٤٧ ٦٩

٢٥ - دوكتور محمود اسماعيل - هەر ئەو سەرچاوەیە

٢٦ - Muir , W: The Caliphate , itrrise. decline and fall. P. 281 .

٢٧ - سهير القلماوى - هەر ئەو سەرچاوەیە .

٢٨ iquet , F Hietaire del Afrique Septen trio male Sous Ladominattion Musulmane P. 35.

٢٩ - Smith . OP. P. 279

٣٠ الطبرى : تأريخ الأمم والملوك ل ٥١٦

ابن خلدون : العبر بەرگی (٣) ل ١٤٥

٣١ - ابن حزم : جمهرة انساب العرب ل ٣٦٤

الدينورى : اخبار العراق ل ١٩٧

٣٢ - فلهاوزن : تأريخ الدولة العربية ل ٧٨

٣٣ ابن حزم : هەر ئەو سەرچاوەیە ل ٢٠٠ ، ٢٠١ ، ١٨٩

٣٤ ابن خلدون : المقدمة بەرگی (٢) ل ٦٩

٣٥ - فلهاوزن : احزاب المعارضة السياسية الدينية في صدر الأسلام

٣٦ برنارد لويس : اصول الأسماعيلية ، المقدمة ل ٥

٣٧ طه حسين : الفتنة الكبرى بەرگی یەك

٣٨ - احمد امين : هەر ئەو سەرچاوەیە

٣٩ - احمد امين : هەر ئەو سەرچاوەیە

٤٠ - احمد امين : هەر ئەو سەرچاوەیە

٤١ الشهرستانی : الملل والمنحل

٤٢ ابن حيون : شرح الأخبار دەستنووس ل ٩٦ ، ٩٨ .

٤٣ - الجعفر بن عبدالسلام : ابانة المناهج في نصيحة الخوارج دەستنووس ل ١٥٤

٤٤ - ابن حيون : هەر ئەو سەرچاوەیە

٤٥ - سهير القلماوى : هەر ئەو سەرچاوەیە -

٤٦ - فهاوزن : تأريخ الدولة العربية ل (١)

٤٧ - سهير القلماوى : هەر ئەو سەرچاوەیە

٤٨ - ابن حيون : اساس التأويل الباطنى ، دەستنووس ل ١٨٨ ، ١٨٩ ، ١٩٤ .

٤٩ - طه حسين : هەر ئەو سەرچاوەیە .

٥٠ - فهاوزن : تأريخ الدولة العربية - المقدمة ص ا ت ، ذ